

"מעקפי הצנזורה" של העיתונות העברית והיהודית באירופה במאה התשע-עשרה

גדעון קוץ

מי שהסתייגו מקריאת ספרות חול ועיתונים, בייחוד בשבת.⁵ במאבקים סביב הופעת הקבלה, החסידות וההשכלה היו אף שורפים את הכתבים של המחנה היריב, והיו בעלי בתי דפוס ופועלים בבתי הדפוס שסירבו – אם מתוך עיקרון ואם מפחד מפני המנהיגות הדתית – להדפיס דברים שלא עלו בקנה אחד עם הקוד האתי של ההנהגה הדתית הרשמית.⁶ כדי להסיר פקפוק מלב המדפיס והקורא הצטיידו מוציאים לאור של עיתונים ומחברים ב"הסכמות" של רבנים מפורסמים בשערי הספרים או בפרוספקטים ובמניפסטים של עיתונים חדשים. אפשר להשוות "הסכמות" אלה לאישורי הדפסה, *imprimatur*, מטעם שלטונות הכנסייה הקתולית.

צנזורה פנימית זו פעלה לא רק בתחומי הדת והמוסר, אלא גם בתחום הפוליטי. בתנ"ך מסופר כי המלך יהויקים שרף מגילה שחיבר ירמיהו,⁷ והתלמוד התעלם מכתביו ההיסטוריים של יוסף בן מתתיהו משום שהם נכתבו ברוח פרוירומית.

בקהילות היהודיות בגולה נהגו לשמור "בתוך המשפחה" פרשיות שעלולות היו לסבך את הקהילה עם גורמי חוץ, כדי שלא תשמשנה את הסביבה העוינת לפגיעה ביהודים. בגלל גישה זו התקשו העיתונים לפרסם פרשיות שחיתות, למשל פרשת חלוקת כספי התרומות בירושלים שהתפרסמה בעיתון הלבנון. העיתונאי החוקר היהודי עמד לפני דילמה בין חופש העיתונות לאחריות עיתונאית כדי לא להפוך ל"מלשין", דמות מגונה במסורת היהודית. עם זאת, חילוקי דעות פוליטיים ועניינים אישיים של כבוד היו תירוצים לאיום שלפעמים אף מומש בהלשנה לרשויות. כזו הייתה, למשל, פרשת סגירתם של הלבנון וחבצלת בארץ ישראל ב־1863 בידי השלטון התורכי, פרשת ההלשנה שהייתה או לא הייתה של עורך המליץ, אלכסנדר צדרבוים, נגד הסוציאליסט אהרן שמואל ליברמן, והגלייתו של הפובליציסט ומשורר ההשכלה יהודה לייב גורדון. גם מעמדם של עיתונאים יהודים רבים כפוליטיקאים בכוח, שהעיתון שימש אותם כתחליף לבמה מדינית, תרם לנטייה להצניע נושאים שונים או להדגישם. כל זה נוסף על אינטרסים של העיתונאים כסופרים – מלחמות הסופרים היו קשות יותר מן המאבקים המדיניים. רוח החופש היהודית גברה במקרים רבים על המכשולים שערמו גילוייה השונים של הצנזורה הפנימית. החרם של מתנגדי הרמב"ם על כתביו במאה השלוש-עשרה תרם דווקא להגדלת תפוצתם ולהאדרת

העיתונות היהודית התפתחה במאה התשע-עשרה באירופה בסביבה עוינת או חסרת ביטחון. כמעט בכל הארצות שבהן יצאה לאור הייתה זו עיתונות של מיעוט הנתון במידה זו או אחרת לחסדי השלטון ה"זר", ובהתאם למעמדה החוקי של הקהילה היהודית. גם אם מעמד זה היה טוב למדי, מלכתחילה היה עיתון יהודי עצמאי חשוד בעיני השלטונות, שכן תפיסת חופש העיתונות התפתחה גם במדינות נאורות ומתקדמות יחסית באירופה באטיות רבה. עיתונים יהודיים שנכתבו בידי יהודים למען קוראים יהודים סבלו הן מצנזורה עצמית שהנהיגה הקהילה היהודית מטעמים של שימורה התרבותי וביטחונה הפיזי, והן מצנזורה חיצונית של הרשויות. ובכל זאת עשו עיתונים אלה כל שביכולתם להתגבר על המכשולים החוקיים והאחרים.¹

הצנזורה הפנימית ביהדות

הראשונים שהנהיגו את הצנזורה על ספרים בישראל היו ראשי העם עצמו. בתהליך ה"גניזה" נקבעו אילו ספרים יכללו בתנ"ך ואילו ייחשבו "גנוזים" או חיצוניים. ספרים מאוחרים לתקופת חגי, זכריה ומלאכי לא נחשבו בדרך כלל לכתבי קודש, וכך גם ספרים שנטו לדעות הצדוקים או לרוח יוון. אך יש שקבעה המקריות.² היחס לספרים הגנוזים היה לעתים כה שלילי עד שהיו מי שאמרו שהמעייין בהם אין לו חלק בעולם הבא.³ היו אף ניסיונות לפסול או לגנוז את הספרים קהלת, משלי, שיר השירים ויחזקאל. גם כאשר למגילת אסתר לא הייתה עמדה אחידה, אם משום שבספרים אלה נמצאו דברים הנוגדים את יסודות האמונה, אם משום שהיו בהם דברים שסותרים דברי תורה או סותרים זה את זה ואם משום שהם חסרי משמעות דתית. חמשת הספרים האלה נכללו בסופו של דבר בתנ"ך, וההדורים יושרו באמצעות פרשנות מתאימה. בתלמוד, לעומת זאת, מובאים לעתים מפי יחידים דברים חריגים. הספרים הגנוזים לא נשרפו מפני שברובם הוזכר השם המפורש, אך גניזתם גרמה לאובדנם, שכן מעטים העתיקו אותם בכתב יד, וקרוב לוודאי שלא כולם נתגלו מחדש.

בעת הפילוג בין היהדות הרבנית ובין הקראים חררים כל צד את כתבי זולתו. שירי חול ארוטיים נכללו ב"רשימה שחורה" בשולחן ערוך והעתקה (או הדפסה) וקריאה של שירים כמו אלה של עמנואל הרומי, בעיקר בשבת, נאסרו.⁴ במאה התשע-עשרה היו ביהדות האורתודוקסית

"המלשין": אלכסנדר צדרבוים

מצבתו של אהרן שמואל ליברמן בבית קברות בניו יורק

העידו על טיפולם. זו הייתה "צנזורה לבנה". לעתים התעקשו המצנזורים להוסיף משפטים בכתב יד, ואז נשלח הספר לצנזורה חוזרת. לעתים הגיעו הצנזורים לכדי אבסורד בתיקונים שעשו. במלחמת רוסיה-תורכיה (1877-1878), למשל, נצטוו הצנזורים ברוסיה להחליף את המילה "גוי" במילה "ישמעאל", וכך תוקן בסידור הביטוי "גוי קדוש" (המכוון לישראל) לביטוי "ישמעאל קדוש". יש צנזורים שנהגו להחליף את המילה "גוי" ב"עכו"ם" (עובדי כוכבים ומזלות), וכך תוקן הביטוי "גוי קדוש" ל"עכו"ם קדוש", ויש שצנזור פסל את הביטוי "עכו"ם" משום שפירש אותו כ"עובדי כריסטוס ומרים". עם זאת היו גם צנזורים שהקלו בדין, והיו יהודים שידעו לשכנע צנזורים לבטל את רוע הגזרה. כדי להימנע מטעויות העדיפו רשויות הצנזורה באשר הן לאורך הדורות להשתמש במקורבים לתרבות היהודית או ביהודים ממש. פרק מיוחד בתחום זה תופסות הלשונותיהם של יהודים מומרים. כך גרמה הלשנתו של המומר ניקולאוס דונין לפקודה של האפיפיור גריגוריוס התשיעי להחרמת התלמוד.⁸ וכך, עקב הלשנת מומר כי בביטוי "מלך אביון" (המכוון לאדם, בניגוד לאלוהים שהוא "מלך עליון") שבתפילת ראש השנה מתכוונים היהודים לצאר ניקולאי השני, הוחרמו מחזורי תפילה בוורשה; ועקב הלשנת מומר אחר כי בהנחה "מקדשים על יין אדום" שבהגדה לפסח הכוונה ליין אדם (דם נוצרי, כמובן), הוחרמו הגדות שנדפסו בוויילנה. בעיקר מומרים מונו לצנזורים על ספרים יהודיים, והם הכינו גם רשימות של ספרים פסולים על פי דגם שנקבע עוד בימי הצנזורה הכנסייתית של מדינת האפיפיור. הספרים עברו התקנה וביקורת פנימית, ומתקופת הקונטר-רפורמציה עברו צנזורה קפדנית של הכנסייה. הנהגת הקהילה ביקשה לנקוט צעדי מנע, כמו ה"הסכמה" של שלושה רבנים ראשיים, כדי למנוע הדפסת טקסטים שיכולים לסכן את הקהילה בפרשנותם. כמו בפרסומים הנוצריים, נעשו ניסיונות לקביעת Index Expurgatorius של מנחים אסורים לשימוש בכתביה שיש "לטהר" מהם את הטקסט. במאה השש-עשרה נדפס בעברית ספר הזיקוק שקבע הנחיות למחיקת מקומות "מכשילים" ומילא תפקיד חשוב בעיצוב הספרות העברית בסוף המאה השש-עשרה ובתחילת המאה השבע-עשרה. מניחים שהגרסה הראשונה שלו נכתבה

כבוד מחברם, ואף בעלי סמכות דתית הכירו בכך ויצאו נגד החרם. במאה התשע-עשרה נוכחו רבני היהדות החרדית לדעת שנשק החרם קשה להפעלה. תרמו לכך העיתונים העבריים בתפוצתם ההולכת וגדלה. כשהרבנות לא יכלה לשמור עוד את המונופול על אמצעי התקשורת, פתחו הרבנים עיתונים משלהם. היה זה ביטוי חשוב לרוח הדמוקרטיה בחברה היהודית.

צנזורה חיצונית

אך הכתבים היהודיים סבלו מצנזורה של גורמי חוץ הרבה יותר מאשר מהצנזורה הפנימית. איסורים, החרמות ושרפות של ספרים יהודיים, במיוחד של התלמוד, לא היו תופעות יוצאות דופן והתלוו לעתים לפגיעה הפיזית בכותביהם או במפיצייהם. במאה השנייה לספירה שרפו הרומאים את רבי חנינא בן תרדיון – אחד מעשרת הרוגי מלכות – עם ספר תורה. במאה השלוש-עשרה הפעילו חוקים להכחדת התלמוד: בשנת 1239 פקד האפיפיור גריגוריוס התשיעי להחרים את כל ספרי התלמוד, וב-1242 נשרף התלמוד בפריס בפומבי עם ספרי קודש יהודיים אחרים וב-1553 ברומא. ב-1559 נשרפו ספרי תפילה יהודיים בקרמנה ובאותה שנה גם בווינה. ב-1757 נשרף התלמוד בקמיניץ-פודולסק שבפולין. זו הייתה השרפה הפומבית האחרונה של התלמוד עד לשרפת ספרים יהודיים וספרים בנושאים יהודיים בשנת 1934 בגרמניה הנאצית.

הצנזורה הנוצרית התירה להפיץ את התלמוד וספרי קודש יהודיים אחרים לאחר שנמחקו דברים שהיו מנוגדים, לדעתה, לנצרות, או לאחר שהוכנסו בהם שינויים. המפורסמת ביותר היא ההוצאה לאור של התלמוד בשנים 1578-1581 בפיקוח הצנזורה בבול. עוד דוגמה לכפיית שינויים כאלה בסידור אפשר למצוא במאה החמש-עשרה, אז אולצו יהודי מאיילאנד (מילנו) בידי אנשי דת נוצרים להשמיט דברים מסידורי התפילה. אחרי המצאת הדפוס נהגו הצנזורים בדרך כלל להשמיד הוצאה שלמה של ספר "מסוכן" או לכסות בצבע שחור מקומות מסוימים, תהליך שכונה "צנזורה שחורה". בספר שטרם הודפס נהגו הצנזורים להשמיט דברים "לא ראויים", והמקומות הריקים שבטקסט

הצנזורים: יהושע שטיינברג

הצנזורים: דניאל חוולסון

הצנזורים: חיים זליג סלומינסקי

הצנזורים הללו חששו שמא יחשדו בהם ב"ליברליות" ובמילוי תפקידם היו, בדרך כלל, "קתולים יותר מן האפיפיור". הכלל היה שככל שהצנזור נמצא במקומות מרכזיים יותר, הוא יכול להרשות לעצמו להיות ליברלי יותר, משום שמעמדו איתן. הצנזורים הראשיים בפטרבורג ובמוסקבה היו טובים למדי לעיתונות העברית, ואילו עמיתיהם בוורשה ובווילנה – שבהן היו בתי דפוס יהודיים ידועים ופולין וליטא היו חשודות ממילא בנטיות מהפכניות – ובערי השדה הקטנות, היו קטנוניים.

הצנזורים בפרובינציה היו מנמקים לעתים קרובות את החלטותיהם בתירוץ כאילו אלה נתקבלו בפטרבורג. יש שהיו מוסיפים שיתכן שפטרבורג הייתה מכשירה דבר שהם אסרו, אלא שהם אינם מוכנים להתיר דבר כזה בדפוס. לא מעט קבעו היחסים האישיים של הצנזור עם המו"ל, העורך או המחבר. הצנזור לא נרתע לעתים מלקבל שוחד, אך בדרך כלל נהגה "הצנזורה היהודית" בחומרה עקב רצונם של הצנזורים להוכיח את נאמנותם לממשלה.

המו"ל אליעזר ליפמן זילברמן של ראשון השבועונים העבריים, המגיד, לא הסתיר את יחסיו הרגישים עם הצנזורה הפרוסית והרוסית. גילוי הלב הזה הוא נדבך חשוב בהסבריו על הקשיים ואי הסדירות שבהופעת העיתון. זילברמן השלים עם הצנזורה וראה בה דבר מובן מאליו, חלק טבעי מן המערך התקשורת. הוא האחרון שהיה יכול להתקומם נגדה. בדבר המערכת שכתב בגיליון הראשון סיפר שהדרישה להעביר את כתב העת שלו לצנזורה הרוסית בוורשה ובווילנה מילאה אותו "גיל וחדוה":

כי עתה ידעתי שגם שערי המדינה הגדולה והנכבדה הזאת פתוחות לפני. ועל דברת הצענוור נכון הייתי לזה בכל עת. הלא גם בארצי לא אוכל שלח אף עלה אחד חוצה בטרם יעבור תחת עין הבקורת. וגם כל כתיבי קורות הימים אשר יודפסו יום יום ללשונותם בארצותם חק ומשפט אחד לכלמו, וטוב לי כי יהיה גם המגיד כאחד מהם – האמינו לי אחי שרק בעמל רב וביגיעות קשות ורבות השגתי גם פה בארצי הרשיון להדפסתו, והוכרתי עוד לתת ביד הקעניגליכע רעגירונג אלף ר"ט [רייכסטאלאר] לבטחון אשר יחזיקו בידם כל ימי הדפסת המכתב, הנה כי כן דבר המלך פה לכל אשר יחפוץ להוציא לאור מכתב קורות הימים.¹⁰

בידי הצנזור איש מסדר הקפוצ'נים, המומר רנטו דה מודנה, אך הנוסח המוגמר המוכר, אינדקס של 426 ספרים אסורים בקריאה, היה של מומר מפורסם יותר בתקופתו, יליד ירושלים, דומניק ג'רוזלמיטנו (1596). זה מודנה שב ועדכן את האינדקס ב-1626.

עם זאת יש לראות את השיח הצנזוריאלי שהתפתח מן המאה השש-עשרה ואילך גם בהקשר של השיח ההבראיסטי. העניין שגילו מלומדים נוצרים בספרות העברית נבע מלכתחילה בעיקר מן הרצון לגייס טיעונים בוויכוחים על עליונותה של הנצרות. הצנזורה הייתה מכוונת אפוא כלפי ההבראיסטים הנוצרים כדי שלא יעבירו בכתביהם אלמנטים של כפירה.⁹ עיתונות יהודית הייתה יכולה לפרוץ רק בסביבה ליברלית וסובלנית יחסית ונעדרת שלטון מרכזי חזק. לכן הייתה אמסטרדם של המאה השבע-עשרה למרכז דפוס יהודי חשוב, ובשלהי אותה מאה – לערש העיתונות היהודית על הטריגלוסיה ההיסטורית של שלוש זרועותיה הלשוניות: בשפת הלאום הוורנקולרית (גזטה דה אמסטרדם מ-1672, בספרדית-קסטיליאנית), בז'רגון יהודי (קוראנטיין מ-1686) ובעברית (פרי עץ חיים מ-1699). עיתונות זו התאפיינה בסכסוכים על רקע מסחרי ובניסיונות לצנזורה פנימית, בעיקר על רקע השגת "הסכמות" הרבנים.

תפקיד חשוב ביותר בצנזורה על העיתונות מילאו מאז סוף המאה השמונה-עשרה הצנזורים היהודים ברוסיה. אם באירופה המערבית בוטלה הצנזורה החמורה על כתבים יהודיים במהפכת 1848, הרי ברוסיה היא התקיימה עד לשנת 1905, וכל ספר שראה בה אור היה חייב לשאת את החותמת "ברישיון הצנזורה". אף שבאותה שנה בוטלה שם הצנזורה המוקדמת על כתבי העת, נהגו מו"לים ומחברים מלפרסם דברים שנויים במחלוקת מחשש העונשים שהיה בסמכות השלטונות המקומיים להטיל עליהם.

העובדה שהצנזורים על פרסומים יהודיים במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה ברוסיה היו לרוב יהודים או יהודים מומרים, לא היטיבה עם הכותבים. צנזורים אלה היו רובם חניכי ישיבות שהצטרפו לתנועת ההשכלה. הם דיברו רוסית, אך שלטו גם בעברית; ואף אם מקצתם התנצרו מטעמי נוחות, הם רחשו חיבה לשפה העברית. אולם

המצונזורים: יהודה לייב פינסקר

המצונזורים: אליעזר ליפמן זילברמן

המצונזורים: אהרן שמואל ליברמן

המצונזורים: חיים נחמן ביאליק

העוול שנעשה לך בביתי, במכתב-עתי. אבל מה אעשה ושטיינברג [פין משתמש במכתב בראשי התיבות ש"ב בלבד, מטעמי זהירות...] עושה בו כאדם העושה בתוך שלו. הוא תקיף – ומי יאמר לו מה תעשה".¹⁴ אולם לא רק תיקוני לשון ושמירה על כבוד חותנו אפיינו את עבודתו של שטיינברג הצנזור. הוא נקט עמדה גם בבעיות מדיניות. כשבראשית 1883 החל המגיד (שהופיע בליק שבפרוסיה המזרחית כדי לעקוף את הצנזורה, אך נועד בעיקר ליהודי רוסיה) לפרסם את התרגום העברי של שמואל לייב ציטרון לאוטואמנציפציה, הפמפלט הקדם-ציוני של ליאון פינסקר שנכתב במקורו בגרמנית, החרים שטיינברג את הגיליון ואיים שיאסור על יבוא גיליונות נוספים אם לא יסגל לעצמו המתרגם סגנון מתון יותר. ציטרון שינה אפוא את כותרת התרגום מ"חירות עצמית" ל"תשועת ישראל", ובכמה מקומות שינה את הטקסט עד כדי כך שפינסקר אמר שבתרגום יוחסו לו דברים שלא כתב במקור. למרות נכונותו של ציטרון לגלות גמישות, פסל שטיינברג את פרסום ההמשכים החמישי והשישי של התרגום ולבסוף דרש שהמגיד יפסיק כליל את פרסום התרגום, דרישה שהמגיד נאלץ להיכנע לה.

יחס הצנזורה ברוסיה לפרסומים באידיש היה חמור יותר מיחסה לפרסומים בעברית. גורל תרגום האוטואמנציפציה לאידיש היה גרוע יותר. התרגום לאידיש של הסופר הנודע מנדלי מוכר ספרים נקרא א סגולה צו די יידישע צרות (סגולה לצרות היהודיות), ורק בעמודים ספורים תאם את הטקסט המקורי. גיליון של היומון הורשאי היינט הוחרם בגלל משפט "מפוקפק". דער בעאבעאובכטער אן דער וייכסעל (המשקיף על הוויסלה), העיתון הראשון באידיש (או, נכון יותר, בגרמנית בכתב עברי), שיצא ב-1823 בפולין בעריכת המשכיל אנטוני אייזנבאום, היה עיתון דו-לשוני, טור באידיש מול טור בפולנית בכל עמוד, מפני שהתנאי להופעתו היה שישמש כלי רשמי לשילובם התרבותי של היהודים, ומטעמי צנזורה. עם זאת, קריאה השוואתית מדוקדקת בו מעלה שבאידיש הכניסו העורכים והכותבים פרטים ורמזים על מצבם של היהודים ועל קשייהם שלא הופיעו בטקסט הפולני. הצנזורה החמירה פחות עם העיתונות היהודית בשפה הרוסית. ווסחוד (הזריחה) של אדולף לנדאו, למשל, שיצא לאור בלי צנזורה מוקדמת, קיבל לא אחת אזהרות והערות מהשלטונות לאחר מעשה.

היחס אל הצנזור בחברה היהודית לא דמה לזה של "מלשין", אלא כאל עמדה ממשלתית רמת דרג שעשויה לסייע לתרבות העברית, שנציגיה לא נהנו מהזדמנויות רבות לכהן במשרה ממשלתית. כך ויתר עורך הצפירה, חיים זליג סלונסקי, לכמה שנים על הוצאתו לאור של עיתונו כדי לכהן כצנזור בפטרבורג.

לעתים אסרו הצנזורים לפרסם מהדורה חדשה של ספר שכבר ראה אור, ולעתים אסרו לפרסם תרגום עברי של חיבור שפורסם בשפה אחרת. סלונסקי, שהתנגד לחסידות, לא אישר פרסום ספר של אליעזר צווייפל על החסידות. המומר פרופ' דניאל חוולסון, לעומת זאת, התיר את פרסומם של חיבורים בנושא זה. הוא והצנזור המומר יצחק בן מרדכי זייברלינג מקייב סירבו להתיר את פרסום הרומן חוזה חזיונות של מאפו, שעסק בתקופת שבתי צבי, משום שהחסידות לא הוארה בו באור חיובי. את הרומן התועה בדרכי החיים של סמולנסקי, שראה אור באוסטריה, שהחסידות לא מוצגת בו לחיוב, אסרו לפרסם ברוסיה צנזורים יהודים מומרים שתמכו בחסידות. המאבקים הפנימיים ביהדות הועתקו אל הצנזורה החיצונית.

מסובכת במיוחד הייתה התנהלותו האינטרסנטית של הצנזור יהושע שטיינברג מווילנה, בלשן עברי נודע ומחבר המילון המקראי משפט האורים. הוא נתמנה צנזור על העיתון הזמן ושינה בו מילים וביטויים שלא נראו לו. אחדים מעמיתיו נהגו כמוהו. הוא היה דוגמה שלילית ביותר לצנזור עברי. בניצול הכוחני של משרתו באו לידי ביטוי לא רק ענייני הממלכה שעליהם היה אמור להגן, אלא גם העדפותיו וטעמיו הספרותיים, מריבות אישיות ועסקי כבוד המשפחה.

אברהם יעקב פפירנא מתח ביקורת על התפיסה המיושנת של הדרמה ביצירתו של המשורר איש וילנה אד"ם הכהן.¹¹ יהושע שטיינברג, שהיה חתנו של אד"ם, הגיב במאמר מזלזל במבקר הצעיר.¹² יחיאל מיכל פינס הגן בסדרת "מכתבי ביקורת" על פפירנא,¹³ ובעיקר יצא נגד הזלזול שנהג בו שטיינברג. אבל הצנזור הכול יכול הרחיק לכת בניצול מעמדו: הוא הוסיף למאמרו של פינס הערות שוליים אירוניות משלו בעילום שם, ובתוך הטקסט עצמו הוסיף סימני קריאה ושאלה שחיבלו, כמובן, בכתוב. העורך רש"י פין העז להתרעם על התנהגות זו, אבל לא בעיתון עצמו, אלא במכתב אישי לפפירנא: "כלימה תכסני על

המצונזרים: מנדלי מוכר ספרים

המצונזרים: נחום סוקולוב

המצונזרים: מיכאל לוי רודקיןסון

התיר לפרסם שיר על פרעות קייסנב מאת המשורר היהודי-רוסי שמעון פרוג, בניגוד להוראות שר הפנים ויאצ'סלב פלווה. הלשנת המומר בדבר "מלך אביון", שהוזכרה לעיל, כוונה נגד הצנזור היהודי יעקב טוגנהולד מורשה שלא פסל את הביטוי "בגנות" הצאר ניקולאי (בדרך כלל נהג טוגנהולד לצרף הסבר למילים או מונחים "בעייתיים" שהכשיר). היחסים האישיים בין המו"ל או העורך לצנזור השפיעו אפוא על קשרי העבודה, ויש שבזכותם התקבלו הקלות מסוימות. בזכות קשריו האישיים של אלכסנדר צדרבוים עם השלטונות כמעט לא הטרדיה הצנזורה את המליץ שלו. קשריו הידידותיים של אחד העם עם הצנזור סייעו לחופש הביטוי הפובליציסטי של השילוח שבעריכתו. בן ציון כ"ץ הצליח, בזכות קשריו, להשיג רישיון להוצאת השבועון העם במוסקבה בימי מלחמת העולם הראשונה, כשהושקתה העיתונות היהודית ברוסיה.

כיצד עקפה העיתונות היהודית את הוראות הצנזורה

הספרות והעיתונות העברית פיתחו שיטות לגליסטיות וסגנוניות נגד גזרות הצנזורה. השיטות הסגנוניות השפיעו על הסגנון העברי, שהיה אז בתקופת התגבשות ומעבר, לשנים רבות. למשל, הכתיבה "בין השורות" ברמזים, בעיקר בעזרת סמלים דתיים משותפים, גם על ידי כותבים חילוניים; הכתיבה הסאטירית, ממקורות "ההומור היהודי" הנודע, שהיה לה מן החיוב ומן השלילה: חיוב בשל התחכום והשמירה על ערכים לאומיים למרות הלחץ, ושלילה משום שסודה הראשון של הכתיבה העיתונאית הוא בבהירותה ובפשטותה. כדי לעקוף את הצנזורה פורסמה "בעיר ההריגה", הפואמה של ביאליק על הפרעות בקייסנב, בשם "משא נמירוב", כאילו היא זכר לפרעות ת"ח מימי מנהיג הקוזקים בוהדן חמלניצקי.

בעיתונים נעשה שימוש בעקיפות סמנטיות בעזרת שמות גאוגרפיים תנ"כיים וארץ-ישראליים. יש שכתבו "שביקין" במקום קייסנב, יש שבימי הפרעות של ראשית שנות השמונים במאה התשע-עשרה כתבו "יבוק" במקום "קייב" ויש שכתבו "אשדות" במקום אודסה ו"באר שבע" במקום ורשה. הפרעות בדרום רוסיה כונו "הסופות בנגב". בתקופת ההשכלה נעשה שימוש במליצות מקראיות לביטוי עניינים

ואף שלאחר 1905 ויתרה רוסיה על הצנזורה המוקדמת, ביקש אלתר דרויאנוב, למשל, את חידושה לביטאון הציוני העולם שבעריכתו בוויילנה, משום שכמעט כל חוברת שהתפרסמה עוררה בדיעבד לחצים של הצנזור שאיים בצעדים משפטיים. אולם באופן פרדוקסלי נראתה בקשה כזו בעיני הצנזור פגיעה ב"חופש העיתונות" הקונסטיטוציוני, והוא סירב לבקשה אך המשיך באימויו. פעם אף החרימ חוברת של העולם והאשים את המו"ל ואת העורך ב"שאיפה נפשעת לשנות את המצב הנוכחי של היהודים ברוסיה". כדי להשתחרר מלחציו של הצנזור הווילנאי העתיק העולם את מקום הופעתו לאודסה. גם באוסטרליה היו צנזורים יהודים מחוגי המשכילים, כמו הרץ הומברג, ואלה החמירו בעיקר עם פרסומים חסידיים. כך תיאר מרדכי בן הלל הכהן את שגרת הצנזורה בעיתון ההשכלה הצפירה בוורשה, בעריכתו של חיים זליג סלוניימסקי (חז"ס):

חז"ס היה שולח לי את עלי ההגה והמחיקות האדומות של האדון הצנזור, למען אוכל לדעת על מה לכתוב וממה לחזול, ואיך להזהר. אבל אי אפשר היה [לה]זהר כלל. זכרני כי לא יכול לבוא בדפוס מכתבי על פטירתו של הסופר הרוסי נקראסוב, יען כי הטעמתי את העממות שבשירי המשורר הזה. ממכתבי לראשית איזו שנה מחקה הצנזורה מליצה, לפי זכרני, כעין זו: "הוסרה העטרה מראש השנה שעברה". הצנזור נפחד מאד מפראזה זו וראה בה סימני מרד, אחרי שמדובר בה על הסרת העטרה.¹⁵

יש שהצנזורים יעצו לעורכי העיתונות היהודית, במיוחד העברית, לפרסם על "הטבע והעולם" יותר מאשר על המתרחש ברוסיה, ובכך יימנעו מחיקות ומקומות ריקים בעיתון. ידיעות מעיירת שדה קטנה נדונו בחומרה רבה יותר מאשר החדשות מארצות רחוקות, משום ש"על המתרחש בעיירותיה" – כך נימק המומר צבי גרינבוים פיודורוב באוזני נחום סוקולוב, יורשו של סלוניימסקי בעריכת הצפירה – "יודעים הקוראים בלאו הכי; ואילו למידע מארצות חוץ הם זקוקים באמצעות העיתון".¹⁶ גישה קלאסית של הצנזורה לאמצעי התקשורת בכל עת ובכל מקום. אולם למאזן שלילי זה היה גם צד חיובי. היו מקרים שבהם סיכנו צנזורים יהודים את חירותם האישית למען מחברים יהודים. הצנזור היהודי הראשי ברוסיה, המומר ישראל לנדאו בפטרבורג, למשל,

רוסיה נקראה **הדגל**, ובדומה לכך שונה שמו של **הקול בקניגסברג להכרם** ואחר כך **להצופה**.

בתקופת הקיסרות השנייה בצרפת יכלו עיתונים בשפות זרות לחמוק מתשלום דמי האגרה שהוטלו על עיתונות פוליטית אם הצהירו כי העיתון מיועד להפצה מחוץ לגבולות המדינה, וכי את הידיעות והמאמרים יעתיקו ויתרגמו מן הביטאון הרשמי *Le Moniteur Universel*. כך עשה גם העיתון העברי היחיד בצרפת, **הלבנון** (1865-1870). על הדרישה שהמוציא לאור של העיתון יהיה אזרח צרפתי, התגברו בעזרת אזרח צרפתי שהשאיל את שמו ואת זהותו לצורך זה.¹⁹

הייתה גם דרך לגליסטית אחרת: את העיתונים הדפיסו במקום אחד וציינו מקום הופעה אחר. להלן כמה דוגמאות: כתב העת הספרותי **הצפירה** של מאיר לטריס משנת 1824 הודפס בזאלקיו ובמקום ההופעה צוין לייפציג; הרבעון **הכוכבים** שבעריכת ישראל מאיר וולמן משנת 1865 נערך במינסק והודפס בוויילנה; הירחון **הבוקר אור**, שהקים אברהם בר גוטלובר בשנת 1876, נערך בשלוש שנותיו הראשונות בדובנה, ובמקום ההופעה צוין למברג; הירחון **חיי עולם** של בר גולדברג ומרדכי אדלמן הודפס בשנים 1878-1879 בווינה וכמקום ההופעה צוינה פריס; הירחון **החוקר** של יצחק שלמה פוקס הודפס בשנת 1891 בקרקוב, וגם בו צוינה פריס במקום ההופעה; אחיו הצעיר, ד"ר יעקב שמואל פוקס, הוציא לאור את **המגיד** של קרקוב, שאותו רכש בשנת 1892, וכתב "ויין (וינה) קרקוב"; **השילוח** של אחד העם נערך תקופה מסוימת באודסה, נדפס בברלין, יצא לאור בוורשה ונתמך בידי תורם מוסקבאי; עיתוני תנועת הפועלים בימי התורכים בפלשתינה – **האחדות והפועל הצעיר** – נדפסו בירושלים או ביפו, וציינו את קהיר כמקום הופעתם; חוברת **המאסף** של תלמידי מנדלסון משנת 1794 הוכנה בברסלוי והודפסה בברלין. כל זה גרם לטעויות ברשימות ביבליוגרפיות שנערכו לפי ארצות.²⁰

קונספירציה עברית

אך מה קרה כאשר קונספירציה אמיתית ביקשה להסתיר את מסריה מעיניים עוינות, והעבריות או היהדות היו רק מרכיב אחד בהתעניינות השלטון והצנזורה? כך היה למשל בתנועת הסוציאליסטים העבריים, שנמנתה עם התנועה המהפכנית העולמית. חבריה היו רובם ככולם אינטלקטואלים ופובליציסטים יהודים רוסים או יוצאי רוסיה. ראשיתה של התנועה קשורה בדמותו הרומנטית של אהרן שמואל ליברמן ובעיתונו **האמת** (וינה, 1877),²¹ שממנו נדפסו שלושה גיליונות בלבד. העורך לא הזדהה בשמו אלא בשם ארתור פריימן, שאותו קיבל בפריס אזרחות ודרכון של קולומביה. המאמרים הופיעו לא חתומים כדי להדגיש את רוח הקולקטיב, אך בעיקר כדי להגן על הכותבים שישבו ברוסיה. גם ההתכתבות עם אותם כותבים נעשתה לפי כללי החשאיות. לכולם היו כינויים מן המסורת העברית וחלק מן התכתובת, כמו חלקים מן המאמרים, נכתבו בשפה הארמית. מעל הכול אסור היה להזכיר את המילה "עיתון" כאשר דובר על הפצתו והברחתו לתוך הממלכה הרוסית. המילה המקובלת הייתה "תנ"ך" או "חומש".

הצפירה 1920, גיליון 109, סיפר אביו של ליברמן, שסייע לו בהפצת העיתון ברוסיה, על ההוצאה השנייה של חוברת א שנמכרה כולה. החוברות כונו בשמות ספרי התורה. חוברת א: בראשית, חוברת ב: שמות, חוברת ג: ויקרא. באחד ממכתביו כתב האב: "יקירי! מלבד אשר רבתה דאגתי כי זה כשני ירחים לא הודעתני מאומה ולא שלחת לי

פרוזאיים, אך מפני הצנזורה היה פסוק מן התנ"ך מחפה על הכוונות האמתיות של המחבר. כאן משתלבים המאמרים הרבים לחגים כמו פסח – חג החירות, פורים או חנוכה. ההתייחסות לאקטואליה לא הייתה מפורשת, אך לקורא היה ברור שיציאת מצרים פירושה יכול להיות יציאת רוסיה, שיש משמעות אקטואלית לניצחון המכבים על היוונים, ושעונשו של המן הרשע כוונתו לעונשם של מתכנני הפרעות ביהודים. כתיבת מאמרי אקטואליה בראי החגים נותרה סוגה חשובה בעיתונות העברית והישראלית גם אחרי הקמת המדינה.

דוד גורדון כתב **בהמגיד** בדרך מתוחכמת על עליית יהודים מרוסיה לארץ ישראל.¹⁷ העיתונאי י' פטריקובסקי היה יכול להיות מובן כהלכה לקורא העברי, כששאל במאמר על הרצל **בהצפירה** אם ישנה הרעיון החדש את מצב היהודים במערב שינוי של ממש, בשעה שהתכוון בראש וראשונה ליהודים במזרח אירופה, ובמיוחד ברוסיה.¹⁸

באשר לשיטות הלגליסטיות, היו כתבי עת יהודיים שנועדו לציבור הקוראים היהודי ברוסיה אך יצאו לאור בארצות אחרות, חופשיות יותר (כגון **השחר** בווינה, **המגיד** בליק שבפרוסיה המזרחית, **הקול בקניגסברג והיהודי בלונדון**). כך רוכזה ראשיתה של העיתונות העברית שדגלה ברעיון הלאומי (**השחר והמגיד**) מחוץ לגבולות רוסיה, בשעה שתנועת חיבת ציון נולדה ברוסיה. באופן רשמי היו אמורים מייבאי עיתונים אלה וסוכניהם ברוסיה לקבצם תחילה בעיר גדולה לביקורת הצנזורה. לא אחת פסלה הצנזורה הרוסית בכתבי העת "מייבאים" האלה קטעים שונים וכיסתה מקומות לא רצויים לה בחתומות שחורות, ויש שהיא שמה קץ להפצתם של כתבי עת אלה, שהסתמכו על הקוראים ברוסיה, בגבולות רוסיה, ובכך סיכנה את קיומם. במקרים רבים נשלחו עיתונים למנוייהם במעטפות סגורות כדי להתגבר על הצנזורה; בדרך כלל הם הגיעו לתעודתם.

במלחמת העולם הראשונה הופעלה צנזורה צבאית קבועה והיו גם מגבלות שונות. ברוסיה ובפלשתינה, למשל, נאסרה הופעתם של רוב העיתונים היהודיים. רק שבועון אחד ברוסית, **היהודים והמלחמה**, ראה אז אור ברוסיה. הוא נועד למסור מידע על מעלליהם של לוחמי החזית והמתנדבים היהודים, אך בעמודיו היו הרבה שטחים ריקים, שהעידו על התערבות הצנזורה.

מעט טוב יותר היה המצב בתחומי השלטון האוסטרי, בעיקר מאז התיר יוזף השני להדפיס בווינה את המשנה בלי שינויים ומחיקות. הצנזורה על העיתונות העברית בגליציה האוסטרית הייתה נוחה יותר מאשר ברוסיה הצארית. אבל הצנזורה הכלכלית שהופעלה שם הייתה עלולה להיות "קטלנית" לעיתונים הקטנים והעניים הללו. צריך היה להפקיד 3,000 זהובים (גולדן) מזומנים להוצאת שבועון, ולשלם טלר על כל עותק. כדי להתגבר על חוקי עיתונות מכבידים אלה נהגו המו"לים של הביטאונים העבריים להוציא שבועון בצורה של שני דו"רשבועונים: שבוע **המגיד החדש** ושבוע **המגיד לישראל**, שבוע **העברי** ושבוע **עברי אנוכי**, שבוע **השמש** ושבוע **החרסה**, שבוע **המבשר** ושבוע **הנשר**, שבוע **מחזיקי הדת** ושבוע **קול מחזיקי הדת** – והקוראים ידעו שהעיתון בשני שמותיו אחד הוא.

התחבולה של שימוש בשם אחר לאותו עיתון הייתה ידועה ליהודים גם במקומות אחרים. אם סגרו השלטונות עיתון לתקופה מסוימת או לחלוטין, יש שהוא הופיע בשם אחר: **הזמן** בוויילנה, למשל, הופיע גם בשם **הזמן**. ואם נאסר יבוא עיתון לרוסיה, יש שהוא שינה את שמו במהדורה המיועדת לרוסיה – המהדורה של **היהודי** מלונדון בעבור

או"ר עצמו נרתם, לדבריו, למניע העיקרי להצטרפותו למערכת: הפצת דבר התנועה הסוציאליסטית העברית, שמצאה לה לזמן קצר ביטאון שנכנס למיתולוגיה של התרבות העברית: **האמת** בווינה. לכן מפתיע למצוא בעיתון **הקול**, בגיליון 36-37 משנת 1876, מאמר ביקורת על **האמת** חתום בידי אר"ז (פסידונים של או"ר), שבו הוא תוקף את תוכנו משום שאין לדחות שאלות אמונה ולאום מפני שאלות "כף ומזלג", אלא יש לקשור ביניהן, ומשבח את שפת העיתון, צורתו ומחירו הזול. מבקריו של או"ר ראו בכך כניעה לתכתיב העורך, החושש מפני ה"קונקרנציה", מה גם שבאותו מאמר הוא גינה את **המביט**, השבועון של פרץ סמולנסקי, שניסה להתחרות ב**הקול** על ידי אימוץ מתכונת עממית, אך נכשל למרות רמתו הגבוהה יותר לכאורה מבחינת לשון ועריכה. או"ר עצמו הביא בזיכרונותיו הסבר "מקיאוליסטי" של ממש בנוסח בלעם: עורך **האמת**, א"ש ליברמן, פנה אליו בעניין דפי ה"פרוגרמה" של העיתון שלא הופצו ברוסיה בגלל הצנזורה. או"ר יעץ לו להשתמש בעיתונים היוצאים לאור בגרמניה. אשר לעיתונים בארצות אחרות, האמצעי הוא כתיבת ביקורת שתעבור את הצנזורה, ושבאמצעותה יתודעו הקוראים אל עצם תוכנו של העיתון החדש.²⁴ כך עשה ב**הקול**. או"ר גם פרסם ב**הקול** מאמר סוציאליסטי מובהק ראשון, "שאלת הפועלים בארצות הברית", בטרם עזב את תפקידו כדי להמשיך בקריירה של מורה. אחר כך היה פעיל ציוני.

עם סגירת **האמת** בווינה פרסם עורך **המליץ**, אלכסנדר צדרבוים, מאמר קטרוג נגד ליברמן. הוא נעצר ושוחרר רק אחרי חודש בעקבות התערבות סופרים יהודים בולטים, ובראשם פרץ סמולנסקי, משהועלתה אפשרות כי יוסגר לרוסיה, שבה היה מבוקש על פעילות מהפכנית. ב**המליץ** כתב צדרבוים בסיפוק כי עורך "מכתב הקריאה בשפת עבר מאת הניהיליסטים אל בני הנעורים ברוסיה" יוסגר, ו"אז לא יינקה רע בעד פשעיו העצומים כפלים" על שימוש בשם בדוי, הסתה וכדומה.²⁵ בתגובה קרא ד"ר קמינר ב**הקול** ל"בויקוט" (חרם) על **המליץ** ועורכו: "איש כזה לא מאתנו הוא, בסודו אל תבוא נפשנו". הקריאה נענתה בחיוב ובחירי הכותבים נטשו את **המליץ**.

בין צנזורה חיצונית לצנזורה פנימית מצאו אפוא אמצעי התקשורת העבריים והיהודיים דרכי עקיפה מקוריות כדי להתגבר עליהן.

הערות

- 1 צ' צמריין, "המאבק בין הצנזורה למילה החופשית בישראל", **טורים לחינוך ולהוראה**, ט-י, 1979, עמ' 78-87.
- 2 א' כהנא, 'הקדמה', בתוך: **הספרים החיצוניים לתורה נביאים כתובים**, שני כרכים, תל-אביב 1956; א"ש הרטום, 'הקדמה', בתוך: **הספרים החיצוניים**, תל-אביב תשכ"ח.
- 3 משנה, סנהדרין, י, א.
- 4 שולחן ערוך, אורח חיים, הלכות שבת, סימן שז, סעיף טז.
- 5 ד' יודילוביץ, "עיתונותו של בן יהודה", בתוך: ז' פנזר וד' יודילוביץ, **קובץ מאמרים לדברי ימי העיתונות בארץ ישראל**, כרך א, תל-אביב 1945, עמ' 48; י' ליפשיץ, **זכרון יעקב**, חלק ב, קובנה 1924, עמ' 19-76, 98-123; ג' קצנלסון, **המלחמה הספרותית בין החרדים והמשכילים**, תל-אביב 1954, עמ' 55-98; י' צינברג, **תולדות ספרות ישראל**, כרך ז, תל-אביב 1971, עמ' 149-150.
- 6 ג' אלקושי, "העיתונות העברית בוילנה במאה ה-19", **העבר**, יג, עמ' 192; צינברג, שם, כרך ו, תל-אביב 1960, עמ' 192, 272-274; שם, כרך ז, עמ' 32, 147.

מלאכתך ואמתך הרביעית [החוברת הרביעית שלא יצאה] ולא עניתני על מכתב גלוי, שבו הודעתך כי גם ספר שמות בא לידי וכי שלחתי לאסף (יהל"ל) ולישיביאל ולישוע שר עסק.²² במכתב של יהל"ל מיום 15 באוקטובר 1877 אנו קוראים: "כתבת כי מסובלקי ישלחו חומשים, חכיתי ואינם ובין כה תלונת החתומים גדולה, גם לניעזין לא שלחת והחתום משם בא והוכרתי למסור לו ס' ויקרא שלי, ועתה בידו ס' בראשית, ויקרא שניהם שלי, כי אתה לא שלחת, וע"כ הנני מקדים לכתוב שמה אף כי לפי מכתבך נראה כי ישלחו בלי מכתב קודם".

אביו של ליברמן ישב בסובלקי וכנראה עברו דרכו רוב החוברות שנועדו לחותמים ברוסיה. במכתב מיום 2 באוקטובר 1877 כתב יהל"ל: "טוב מאד כי אביך שלח אלי החומשים כי לא אוכל עוד נשוא רוגז החתומים על שאינם מקבלים החומשים [...] וגם יש פה הרבה בחורים עניים שמצוה רבה ללמדם תורה בחנם ואם יהיו החומשים אתן להם". במכתב האחרון של משה קמיונסקי (ידידו ושותפו שייסד קרן לגיוס כספים לעיתון ברוסיה) מיום 22 בדצמבר 1877, הרצוף חרדה לשתיקתו של ליברמן ולמצבו של **האמת**, הדגיש קמיונסקי את עזרתו החומרית ואת דאגתו: "עד היום הזה אין אומר ואין דברים ממך [...] הבחירה בידך אם לכתוב או לא, אבל את החומשים צריך אתה לשלוח תיכף בלי איחור ויהיה זאת אחי למראית עיניך תמיד".

גם את המילה "סוציאליזם" היה אסור להזכיר. המילה המקובלת הייתה "חסידות". כך במכתבו של הפובליציסט והסופר הסוציאליסט יהל"ל מיום 19 בספטמבר 1877: "במכתבך על האבני [כינוי המחתרתי של קמיונסקי] נהנית מאד לראות האנשים המחזיקים את ידך. יהי מברך ברוך! מחר יסע האבני ומעתה אין לי עוד איש אשר יעזור לי גם במעט להפיץ תורת החסידות". כאשר העלה רעיון שלא צלח, להדפיס את העיתון בבית דפוס עברי בליטא מולדתו בדפוס האלמנה והאחים ראם, כתבו לו החברים מווילנה, במכתב מיום 29 בספטמבר 1875:

איש לא יערב את לבו לדרוש מאתה או מאת בני-ביתך דבר כזה, אחרי אשר מכוונתה ניכרות לעין כל רואה, ואיש איש בראותו את הדברים היוצאים מתחת המכונה, יכיר את בעליה הראשונים... בדבר אודות מכוונת התפירה [מכוונת דפוס] הנך אומר, כי סוחרים [סופרים, עיתונאים] רבים נתנו כבר על ידך בגדים ומאמרים [לתפור ולכתוב] ומצפים לראות את הדבר יוצא מתוקן מתחת ידך. הודיענו, אם הסוחרים האלה הם מכירינו, השנים או השלשה בתוכנו, או תושבים בערים אחרות.²³

את המהדורה הראשונה של החוברת הראשונה של **האמת** החרימה משטרת וינה ב-15 במאי 1877 בטענה שהעורך לא הגיש את המסמכים הדרושים, ובכל זאת הוא הדפיס שתי מהדורות נוספות. החוברת הראשונה לא זכתה לתשומת לב של הצנזורה הרוסית, בחוברת השנייה התעוררו הצנזורים היהודים בוורשה והיא נאסרה לפרסום שם, ובווילנה עצמו עין. החוברת השנייה והחוברת השלישית נשלחו במעטפות סגורות באמצעות סוכני העיתונות העברית הממוסדת, אך אלה נאלצו להפסיק את הפצתן גם בגלל איומי יריבים פוליטיים מתוך המחנה העברי עצמו. העיתונאים הסוציאליסטים שכתבו בעיתונות העברית הממוסדת החשיבו עצמם כ"סוסים טרויאנים" בשירות האידיאולוגיה שרצו להפיץ וניצלו את הבמות שזכו ליחס מתחשב יותר מהצנזורה, כמו למשל אליהו וולף רבינוביץ (או"ר) בעיתון **הקול** שהוציא לאור מיכאל לוי רודקינסון בקניגסברג.

- Tcherikover (ed.), *Iden inn 1765 Frankreich*, New York, 1942, pp. 272-273
- 7 ירמיהו לו, 23.
- 8 ח' מרחביה, **התלמוד בראי הנצרות**, ירושלים 1970, עמ' 227-248.
- 9 על היבט זה ואחרים בצנזורה הקתולית על הדפוס העברי ראו א' רזיקרסקין, **הצנזורה, העורך והטקסט: הצנזורה הקתולית והדפוס העברי במאה השש עשרה**, ירושלים 2005.
- 10 **המגיד**, 1, 1856.
- 11 אד"ם הכהן, **הדראמה בכלל והעברית בפרט**, אודסה 1868.
- 12 "עין משפט", **הכרמל**, שנה שביעית, גיליונות 7-8.
- 13 שם, גיליונות 15, 16 ו-19.
- 14 א"י פפירנא, **כל הכתבים**, תל-אביב 1952, עמ' 296.
- 15 מ' בן הלל, "מזכרונותיו של עיתונאי", **העולם**, 14, 1912, עמ' 11.
- 16 נ' סוקולוב, "הצפירה והמבקרים מטעם", **ספר היובל של הצפירה**, ווארשה 1912, עמ' 8.
- 17 **המגיד**, 1881, עמ' 23.
- 18 **הצפירה**, 1896, עמ' 147.
- 19 ראו על כך ועל הלבנון: ג' קוץ, **חדשות וקורות הימים: מחקרים בתולדות העיתונות והתקשורת העברית והיהודית**, ירושלים 2013, עמ' 47-70.
- 20 Szajkowski Z, "Der Yiddische Presse in Frankreich", in: M.E.
- 21 ליברמן נולד בלונה שבליטא בשנת 1845. אביו, אליעזר דב, היה סופר ומשכיל עברי. הוא החל בפעילות עיתונאית ב-1867, ומ-1872 היה פעיל סוציאליסטי. ב-1875 נמלט לברלין ואחר כך ללונדון, שם עבד עם הפעיל והעיתונאי הגולה פטר לברוב. ב-1876 ייסד בעיר את אגודת הסוציאליסטים העברים. בתחילת 1877 עבר לווינה כדי להגשים את חלום חייו ולהוציא עיתון סוציאליסטי בעברית. חי בעוני רב. שלושת גיליונותיו של **האמת** עוררו הדים רבים ברוסיה ובקבוצים יהודיים אחרים. ב-1878 נאסר ונכלא על שימוש בשם בדוי. ב-1879 נאסר שוב בגרמניה על ייסוד ארגון לא חוקי. ב-1880 נסע לניו יורק ושם התאבד בגלל אהבה נכזבת לרחל שרהזון, קרובתו של הסופר מוריס וינטשבסקי, ונקבר ליד קברו של וינטשבסקי. ב-1894 הופיע בניו יורק עיתון עברי אנרכיסטי בשם **האמת**, כמחווה לא "ש ליברמן".
- 22 הציטוטים מהמכתבים מובאים במבוא שכתב צבי קרול, **האמת: העיתון הסוציאליסטי הראשון בעברית**, תל-אביב תרצ"ח, עמ' 18-38.
- 23 **הצפירה**, גיליון 160, 1920.
- 24 א"ו רבינוביץ, "כך כותבים היסטוריה אצלנו", **העולם**, 1927, עמ' 1023.
- 25 **המליץ**, גיליון 21, 1878.